

शुष्क कृषि क्षेत्र कर्णाली : विशेषता र प्रस्तावना

टीका भट्टराई^१

हाम्रो देशको कृषि शिक्षा र विकास पद्धति युरोपमुखी छ, भन्ने यदाकदा बहस चल्ने गर्दछ। हाम्रा कृषि विकासका प्रयत्नहरू कृषि-जलवायुका दृष्टिकोणले निर्देशित छैनन्, युरोपेली समशीतोष्ण समथरमा उपयुक्त बालीनाली र प्रविधिलाई मिल्दो हदसम्म प्रयोग गर्ने अभ्यास भएको छ, भन्ने हो। योजनाहरू सामान्यतया 'हरितक्रान्ति' ढाँचाका व्यापारिक खाद्यबाली अभिमुख छन्। नेपालमा तीनवटा पर्यावरणीय क्षेत्र र पाँचवटा कृषि जलवायु क्षेत्र पहिचान गरिएको भएपनि त्यसअनुसारको योजनाहरू भने बन्न सकेका छैनन्। खाद्य विविधता र महत्वपूर्ण कृषि जलवायु एवं स्थानीय पर्याप्ततामा जोड दिएको देखिन्छ।

यही पृष्ठभूमिमा यस लेखमा कर्णाली क्षेत्रको कृषि योजना कस्तो अवधारणा र अभ्यासमा आधारित हुनुपर्छ, भन्ने बारेमा केही दृष्टिकोणहरू प्रस्तुत गरिएको छ। कर्णाली शुष्क/अर्धशुष्क कृषि प्रदेश हो। कृषिका दृष्टिले प्रादेशिक विशेषताहरूको सम्भावनाहरूको पनि यहाँ केही चर्चा गरिनेछ। यहाँ कर्णालीका समस्या र यससँग जोडिएका ऐतिहासिक राजनैतिक जटिलताको भन्दा कृषि क्षेत्रमा देखिएका सम्भावनाहरू र त्यसलाई मूर्त रूप दिन आवश्यक दृष्टिकोणहरू प्रस्तुत गरिएको छ।

शुष्क कृषि क्षेत्र : कर्णाली

योजनाका दस्तावेजहरूमा अर्थपूर्ण रूपमा उल्लेख नभए पनि सामान्य ज्ञानका दृष्टिले नेपाललाई हिमाल, पहाड, तराईमा विभाजन अनि पहाड र हिमालबीच उच्च पहाड तथा तराई र पहाडबीच भावर र दूनहरू वर्गीकरण गर्ने गरिन्छ। यी वर्गभित्र नै थुप्रै जलवायुका विविधताहरू छन् जसको लेखाजोखा गरी कृषिका योजना बनाउनु, उपयुक्त बालीनाली र प्रविधि छनौट गर्न महत्वपूर्ण हुन जान्छ। पूर्व-पश्चिम फैलिएको हाम्रो देशको जलवायु एक छेउदेखि अर्को छेउसम्म पनि समान छैन। उत्तर-दक्षिणमा मात्र विविधता सीमित भएको होइन। त्यसमा पनि कर्णाली पानी ढलो भित्रको क्षेत्र

अरु क्षेत्रभन्दा बिल्कुलै फरक छ। यसलाई शुष्क कृषि क्षेत्र (Arid Agriculture zone) भनिन्छ। त्यसभित्रका फरकहरूको कुरा यतिबेला परै राखौं विश्वमा कर्णाली जस्ता शुष्क क्षेत्र विभिन्न स्थानमा छन्: भूमध्य सागरीय शुष्क क्षेत्र, अफ्रिका र एसियाका मरुभूमि वरपरका शुष्क क्षेत्रहरू, दक्षिण-पश्चिम भारतका शुष्क क्षेत्रहरू; लद्दाख, पामिर र केन्द्रीय एसियाका शीत शुष्क क्षेत्रहरू। तर यी सबै शुष्क क्षेत्रहरू भन्दा कर्णाली क्षेत्रको जलवायु भिन्न र विविध किसिमको छ। चरित्रहरू उस्तै भए पनि मुस्ताड र मनाङका केही भागहरू भन्दा पनि कर्णाली क्षेत्रको शुष्कता केही फरक छ। ऋतुअनुसार यसका विशेषताहरू परिवर्तन हुन्छन्। स्थानीय कृषकहरूले यसअनुसार नै आफ्नो जीवनशैली ढालेका छन्। जलवायुको विविधतासँग अनुकूलित हुन उनीहरूका तीनै ठाउँमा घर तथा त्यसै अनुसारको खेती प्रणाली हुन्छ। कति विडम्बनाको कुरा हो कि हाम्रो देशको कृषि योजनाले कर्णालीको सम्पूर्ण क्षेत्रलाई नै फरक कृषि क्षेत्रका रूपमा हेर्न सकेको छैन। यस हिसाबले कर्णालीले आफ्नो पहिचान बनाउन र मान्यता पाउन सकेको छैन।

शुष्क कृषि क्षेत्रका केही विशेषता

- १) सामान्यतया कृषिको कुरा गर्नासाथ सिँचाइको कुरा आउँछ। यस्तो उच्च शुष्क क्षेत्रमा उष्ण आद्र क्षेत्रमा भन्दा २-३ गुना कम वाष्पीकरण हुन्छ। माटो पनि खुकुलो हुनाले न्यून सिँचाइमै बाली लगाउन सकिन्छ। ठूला सिँचाइ माटोको स्थिरताका लागि पनि आवश्यक हुन्छन्। तर चिस्यान व्यवस्थापन गर्न जरुरी हुन्छ। कर्णाली क्षेत्रमा लवणताको ९० पनि समस्या छैन जुन तटीय शुष्क क्षेत्रहरूको आम समस्या हो।
- २) छोटै दूरीमा तीन किसिमका तापक्रमिक श्रेणी (लेक, माझ, औल) भएकाले भण्डारमा पनि ऊर्जाको धेरै आवश्यकता पर्दैन। यस्तो धरातलीय विविधता

^१ भट्टराई सामाजिक न्यायका दृष्टिले प्राकृतिक स्रोत र शिक्षा क्षेत्रमा संलग्न स्वतन्त्र व्यवसायी हुन्।

भएका ठाउँमा बीच भागबाट उच्च भागतिरको स्थानान्तरणले मात्र पनि कति अवस्थामा भण्डारणको आवश्यकता पूरा गर्दछ। आद्र क्षेत्रमा जस्तो रोग कीराको समस्या पनि धेरै हुदैन।

- ३) समथर शुष्क/अर्धशुष्क क्षेत्रहरूमा जैविक पदार्थ धेरै कम हुन्छ। उचाइमा चरनक्षेत्रहरू भएका र पशुहरूको उँधौली-उँधौली गरिने हुनाले प्रशस्त पशुजन्य मल उपलब्ध छ। यसले त्यस्ता ठाँउमा अन्य शुष्क क्षेत्रमा जस्तो माटोको बाहिरी पोषण तत्वको आवश्यकता पर्दैन। पशु र वनस्पति एक अर्काले परस्पर समृद्ध गर्ने अवसर हुन्छ।
- ४) यस क्षेत्रमा धेरै यस्ता बालीनालीहरू छन् जसको उत्पादनको माग बढ्दो छ। उदाहरणका लागि चिनो, काउनो, कोदो, लट्टे आदि अन्न बाली हुन् र चुली, ओखर, जैतुन, रुख बदाम, अञ्जीर आदि सुकेर खान सकिने फलफूलहरू हुन्। प्राकृतिक अवस्थामा हुर्केका पशुजन्य उत्पादनको माग पनि त्यतिकै छ।
- ५) कर्णाली क्षेत्रको सिमी अहिले पनि अधोषित प्रमुख बाली हो। बाटो खुलेसँगसँगै स्याउको महत्व पनि बढ्दै छ। सिउँडी/हात्तिवार जातका वनस्पतिहरूको प्रयोग र प्रशोधनले यस क्षेत्रको महत्व अझ बढाउनेछ। फलफूलहरूले वातावरणीय अनुकूलनमा पनि धेरै सघाउनेछन्।
- ६) सडक सुविधा ढुवानीका लागि पूर्वसर्त हुन्। तर कर्णालीका प्रायसः जिल्लामा हवाईजहाजबाट ढुवानी गर्नुपर्छ। यसै साल असोज महिनामा हवाईजहाज उडेका दिन सिमिकोटमा दैनिक खसीको मासु ३ क्विन्टल र कुखुराको मासु १ क्विन्टल अनि गमगढीमा २ क्विन्टल खसीको र १ क्विन्टल कुखुराको मासु हवाईमार्गबाट आयात भयो। सडक सुविधा तत्काल बढाउन नसकिए पनि कर्णालीमा नफुट्ने, नकिचिने वस्तुहरूका लागि तत्काल पनि एकतर्फी जलमार्ग प्रयोग गर्ने सम्भावनाहरू पनि त्यतिकै छन्।
- ७) कृषिमा भूमिहीनता सम्बोधन नगरिने गरेको समस्या हो। भू-स्वामित्व तत्काल प्राप्त नहुँदासम्म सामूहिक रूपमा फलफूल खेती र पशुपालन गर्न सकिने सम्भावना छन्।

प्रस्तावना

मुख्य कुरा, सबैले कर्णालीको विशिष्ट शुष्क कृषिको स्थान आत्मसात् गर्नुपर्‍यो। यहाँको परिस्थिति अन्यत्र भन्दा नितान्त फरक छ तर फरक किसिमका सम्भावनाहरू पनि छन्। यसका लागि निम्न काम गर्नु आवश्यक देखिन्छ :

कर्णालीको दीर्घकालीन कृषि दृष्टिकोण

सर्वप्रथम यहाँका सम्भावनाहरूको विश्लेषण गरी अवसर अनुसारको कृषि रणनीति निर्माण गर्न कर्णालीका कृषकहरू र शुष्क कृषिको बारेमा जानकारी राख्ने कृषि वैज्ञानिकहरू सम्मिलित सरोकारवाला समूहले कर्णालीको दीर्घकालीन कृषिको दृष्टिकोण निर्माण गरी त्यस अनुसारका योजना बनाउनु जरूरी छ। कर्णालीमा शुष्क कृषि क्षेत्रको विशेषता आत्मसात् नगरेको राष्ट्रिय कृषि रणनीति कार्यान्वयन सम्भव हुन्न। कर्णालीको कृषि रणनीति राष्ट्रिय कृषि रणनीतिको एक भाग हुन पर्छ। कर्णाली अञ्चलले मात्र पनि देशको लगभग २०% भाग ओगटेको कुरा नीति निर्माणकर्ताहरूले बुझ्नु जरूरी छ।

शुष्क कृषि अध्ययन संस्थान

कर्णालीको कृषि व्यवस्थापनका लागि शुष्क कृषि अध्ययन गर्ने छुट्टै संस्था जरूरी छ। कर्णाली प्राविधिक विद्यालय जुम्लामा रहे पनि शुष्क कृषिको अवधारणामा विद्यार्थीहरू अभिमुख भएका देखिन्नन्। देशमा कर्णाली बाहेक पनि मुस्ताङ र मनाङका थुप्रै भागहरू शुष्क क्षेत्र नै छन्। सबैजसो भाग मनसुनमा निर्भर रहेको छ र देशको अधिकांश भाग वर्षमा कमसेकम आठ महिना सुख्खा नै रहन्छ। समय र क्षेत्रफल गुना गरेर हेर्ने हो भने संस्था स्थापना गर्नु राष्ट्रिय प्राथमिकताकै विषय हो।

लगानी विषयान्तरण

माथिका २ प्रस्तावित विषय दीर्घकालीन प्रभावका रहेका छन्। कर्णालीमा खाद्यान्नका लागि भइरहेको खर्चको रूपान्तरित स्थानान्तरण तत्काल सुरु गरिहाल्नुपर्ने अर्को विषय हो। खाद्यान्न ढुवानी गर्न लाग्ने खर्च विस्तारै स्थानीय कृषि उत्पादन गर्ने दिशामा लगाउनु जरूरी छ। यसका लागि “उत्पादनका लागि खाद्यान्न वा कामका लागि नगद” जस्ता उपायहरू उपयुक्तता हेरी कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ।

जोड विषयान्तरण

अहिलेसम्म कर्णालीमा पर्याप्त खाद्यान्न उत्पादन गर्न सकिँदैन भन्ने मान्यता रहेको छ। कति अवस्थामा खाद्यान्नको बुझाइ चामलमा पनि सीमित गरिएको छ। कर्णालीले कृषिको उत्पादनमा अन्नभन्दा बाहिर पनि जोड दिनु जरुरी छ। शुष्क क्षेत्रको ठूलो अवसर भनेको फलफूल खेती हो। सुकेर खाइने फल (nuts) हरूको खेती हो। स्याउ, खुर्बानी जस्ता शीतोष्ण फलफूलहरू स्थापित भइसकेका छन्। दाख, अञ्जिर, रुख बदाम, ओखर जस्ता बालीतिर अभिमुख हुनु जरुरी छ।

परम्परागत बालीको प्रवर्द्धन

नयाँ बालीहरू भित्र्याउनु सँगसँगै कर्णालीमा भएका परम्परागत बालीहरू विशेष गरी अन्नको उत्पादन बढाउन जरुरी छ। यो अन्न आधुनिक जीवनका लागि वरदान हुन्। एकातिर यो यस परिस्थितिमा खेती गर्न उपयुक्त छ भने अर्कातिर अरू अन्नसँग साट्न सकिन्छ। अझ यी परिकारलाई सुस्वादु बनाउन प्रशोधन विधि प्रचलनमा ल्याइयो भने सुनमा सुगन्ध हुन्छ।

_____.....